

**SANOAT KORXONALARIDA MOLİYAVIY SAMARADORLIKNI
BAHOLASHNING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI**

Obidova Intizor Begaliyevna

Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar instituti,
mustaqil izlanuvchi Toshkent, O'zbekiston

Email: intizorobidova1984@gmail.com

Tel: +998 99 833 47 38

ORCID: 0009-0007-0915-4363

Annotatsiya:

Maqolada sanoat korxonalarida moliyaviy samaradorlikni baholashning nazariy va metodologik asoslari tahlil qilingan. Moliyaviy samaradorlikning milliy iqtisodiyot barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlashdagi o'rni yoritilgan. Xalqaro tajriba hamda O'zbekiston sharoitidagi iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida moliyaviy samaradorlikni kompleks baholash mezonlari ishlab chiqilgan. Tadqiqotda rentabellik, likvidlik, moliyaviy barqarorlik, aktivlardan foydalanish samaradorligi va pul oqimlari asosiy mezon sifatida qo'llanilgan. Shuningdek, iqtisodiy-statistik usullarni qo'llash orqali baholash modelini takomillashtirish yo'llari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Sanoat korxonalari, moliyaviy samaradorlik, rentabellik, likvidlik, moliyaviy barqarorlik, statistik baholash, xalqaro tajriba.

Introduction

Sanoat korxonalarida moliyaviy samaradorlikni baholash masalasi nafaqat korxonaning ichki boshqaruv tizimi, balki milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi va barqaror rivojlanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OECD) hisobotlarida qayd etilishicha, ishlab chiqarish sektori mamlakatning yalpi ichki mahsulotida (YAIM) 25–35% ulushga ega bo'lsa, uning moliyaviy samaradorligi milliy iqtisodiy o'sish sur'atlarini 2–3 baravar tezlashtirishi mumkin [1].

O'zbekiston sharoitida bu masala alohida ahamiyatga ega. Chunki 2022-yil yakunlariga ko'ra, mamlakat YAIM hajmida sanoatning ulushi 28,6% ni tashkil etdi va bu ko'rsatkich 2016-yilga nisbatan qariyb 1,4 barobarga oshgan [2]. Shu bilan birga, ayrim tarmoqlarda moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligi yetarlicha yuqori darajada emas, bu esa ishlab chiqarish xarajatlarining ortishi, foyda marjasining kamayishi va raqobatbardoshlikning pasayishiga olib kelmoqda [3].

Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2024-yil 27-dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida ham bu masalaga alohida e'tibor qaratilib, "moliyaviy intizomni kuchaytirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va korxona foydaliligini oshirish bo'yicha aniq mexanizmlar ishlab chiqish" zarurligi ta'kidlandi [4].

Moliyaviy samaradorlikni baholashning ilmiy muammosi shundaki, mavjud nazariy yondashuvlar ko'pincha alohida ko'rsatkichlarga tayanadi va kompleks baholash imkoniyatlari

yetarlicha ishlab chiqilmagan. Masalan, rentabellik darajasi yuqori bo'lgan korxona likvidlik muammolariga duch kelishi mumkin yoki aksincha, yuqori moliyaviy barqarorlik foyda ko'rsatkichlarining pastligi bilan uyg'unlashishi ehtimoli mavjud [5].

Bu holat sanoat korxonalarida moliyaviy samaradorlikni **ko'p mezonli baholash** yondashuvlarini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi. Bunday yondashuvlarda quyidagi mezonlar birgalikda hisobga olinishi lozim:

- rentabellik koeffitsientlari (foydalilik);
- likvidlik va to'lov qobiliyati;
- moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari;
- aktivlardan foydalanish samaradorligi;
- pul oqimlari tahlili.

Xalqaro tajribada (masalan, AQSh, Germaniya va Yaponiya) bu yondashuvlar korxonaning umumiy strategik rivojlanish rejasiga integratsiyalashgan bo'lib, moliyaviy tahlil natijalari investitsion qarorlar, kreditlash siyosati va ishlab chiqarish rejalarini tuzishda asosiy vosita sifatida qo'llanadi [6].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Moliyaviy samaradorlikni baholashga oid tadqiqotlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab keng rivojlandi. Masalan, R. Brigham va E. Houston [7] moliyaviy samaradorlikni kapital strukturasining optimal darajasini aniqlash orqali oshirish mumkinligini asoslagan. J. Van Horne [8] esa bu jarayonda moliyaviy risklarni diversifikatsiya qilish usullarini taklif etgan. O'zbekistonda bu sohada X. Abdurahmonov [9], M. Yusupov [10], N. Karimova [11] kabi olimlar moliyaviy samaradorlikni baholashning statistik va iqtisodiy modellarini ishlab chiqqan. Ularning tadqiqotlarida tahlilning faqat moliyaviy hisobot ko'rsatkichlariga tayanish emas, balki ichki boshqaruv omillarini ham inobatga olish zarurligi ta'kidlangan.

Bundan tashqari, Jahon banki [12] va Xalqaro valyuta jamg'armasi [13] hisobotlarida rivojlanayotgan mamlakatlarda korxonalar moliyaviy samaradorligini oshirish uchun:

- moliyaviy hisobotlarning shaffofligini ta'minlash;
- davlat tomonidan investitsion qo'llab-quvvatlash dasturlarini kengaytirish;
- texnologik modernizatsiya va energiya samaradorligini oshirish;
- xalqaro buxgalteriya standartlariga moslashish
- kabi chora-tadbirlar tavsiya etilgan.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – sanoat korxonalarida moliyaviy samaradorlikni baholashning kompleks nazariy va metodologik yondashuvini ishlab chiqishdir.

Asosiy vazifalar:

1. Moliyaviy samaradorlik tushunchasining iqtisodiy mohiyatini ochib berish;
2. Baholash mezonlari va ko'rsatkichlarini tizimlashtirish;
3. Xalqaro tajribani o'rganish va O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlarini aniqlash;
4. Zamonaviy iqtisodiy-statistik usullar asosida baholash modelini taklif etish.

Tadqiqot ob’ekti – O‘zbekiston Respublikasi sanoat korxonalari. Tadqiqot predmeti – moliyaviy samaradorlikni baholash uslublari va ularning strategik boshqaruvdagi o‘rni. Tadqiqotda moliyaviy samaradorlikni baholashning integratsiyalashgan modeli ishlab chiqilib, unda klassik moliyaviy ko‘rsatkichlar tizimi zamonaviy statistik tahlil usullari bilan uyg‘unlashtiriladi.

Tadqiqot ob’ekti sifatida O‘zbekistonning turli sanoat tarmoqlarida faoliyat yurituvchi **25 ta yirik korxona** tanlandi. Tanlashda quyidagi mezonlar hisobga olindi:

- Korxona 5 yildan ortiq faoliyat yuritgan bo‘lishi;
- Moliyaviy hisobotlari ochiq yoki tadqiqot uchun taqdim etilgan bo‘lishi;
- Sanoat ishlab chiqarish hajmi o‘z tarmog‘ida kamida 1% ulushga ega bo‘lishi.

Tanlangan korxonalar quyidagi tarmoqlarga tegishli:

- Qora va rangli metallurgiya – 6 ta korxona;
- Mashinasozlik va avtomobilsozlik – 5 ta;
- Kimyo va neft-kimyo – 4 ta;
- Qurilish materiallari ishlab chiqarish – 5 ta;
- Yengil sanoat – 5 ta.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy va statistik metodlardan foydalanildi:

- **Korelatsion-regression tahlil** – moliyaviy samaradorlik va unga ta’sir etuvchi omillar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash;
- **Diskriminant tahlil** – samaradorlik darajasiga ko‘ra korxonalarni guruhlariga ajratish;
- **Klashterning k-means algoritmi** – korxonalarni moliyaviy ko‘rsatkichlar o‘xshashligiga ko‘ra segmentlash;
- **Baho indekslari** – rentabellik, likvidlik va aktivlardan foydalanish bo‘yicha integrallashgan indekslarni hisoblash.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tadqiqot doirasida tanlangan 25 ta sanoat korxonasining 2018–2024 yillar oralig‘idagi asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Quyida umumlashtirilgan statistik natijalar keltirilgan (1-jadval).

1-jadval. 2018–2024 yillarda tanlangan korxonalar bo‘yicha asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlar (o‘rtacha qiymatlar)

Yil	Aktivlar aylanishi (marta)	Umumiy rentabellik (%)	Joriy likvidlik koeffitsienti	Moliyaviy mustaqillik (%)
2018	1,45	8,2	1,25	42,1
2019	1,50	8,7	1,28	43,0
2020	1,38	7,4	1,20	41,5
2021	1,42	8,0	1,23	42,7
2022	1,47	8,5	1,27	43,3
2023	1,53	9,1	1,30	44,1
2024*	1,57	9,5	1,32	45,0

*Eslatma: 2024 yil ko'rsatkichlari dastlabki (preliminar) hisob-kitoblarga asoslangan.

Natijalardan ko'rinib turibdiki:

- Aktivlar aylanishi 2018–2024 yillar oralig'ida **1,45 martadan 1,57 martaga** oshgan, bu ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishning yaxshilanganidan dalolat beradi.
- Rentabellik darajasi 2020 yildagi pandemiya ta'siridan so'ng tiklangan va barqaror o'sishga chiqqan.
- Joriy likvidlik koeffitsienti 1,20–1,32 oralig'ida bo'lib, korxonalar qisqa muddatli majburiyatlarini qoplash imkoniyatiga ega.
- Moliyaviy mustaqillik darajasi ham izchil oshib bormoqda, bu korxonalarning qarzga qaramligini kamaytiradi.

Moliyaviy samaradorlik (rentabellik) va boshqa ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlik **Pearson korelatsiya koeffitsienti** yordamida baholandi (2-jadval).

2-jadval Korelatsiya matritsasi ($n = 25, p < 0.05$)

Ko'rsatkichlar	Rentabellik	Aktivlar aylanishi	Likvidlik	Moliyaviy mustaqillik
Rentabellik	1	0,68	0,42	0,35
Aktivlar aylanishi	0,68	1	0,29	0,31
Likvidlik	0,42	0,29	1	0,54
Moliyaviy mustaqillik	0,35	0,31	0,54	1

Natijalar shuni ko'rsatadiki:

- Rentabellik va aktivlar aylanishi o'rtasida **o'rtacha kuchli musbat bog'liqlik** mavjud ($r=0,68$);
- Likvidlik va moliyaviy mustaqillik o'rtasida ham **o'rtacha musbat bog'liqlik** bor ($r=0,54$);
- Bu bog'liqliklar strategik boshqaruvda moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish uchun muhimdir.

Moliyaviy samaradorlikni baholash sanoat korxonalarining uzoq muddatli rivojlanish strategiyasida markaziy o'rin egallaydi. Ushbu tadqiqot doirasida olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, moliyaviy samaradorlikka ta'sir etuvchi omillar majmuasi nafaqat korxona ichki boshqaruv mexanizmlari, balki makroiqtisodiy sharoitlar, davlat siyosati, raqobat muhiti va texnologik taraqqiyot bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Natijalar tahlili ko'rsatadiki, sanoat korxonalarining moliyaviy samaradorligini aniqlashda **aktivlar rentabelligi (ROA)**, **kapital rentabelligi (ROE)** va **aktivlar aylanish tezligi** kabi ko'rsatkichlar eng samarali vositalardan biri hisoblanadi. Bu jihat xalqaro amaliyotdagi yondashuvlar bilan uyg'un keladi. Masalan, Porter (1998) raqobat ustunligini baholashda aynan moliyaviy ko'rsatkichlar orqali korxonaning bozor pozitsiyasini aniqlash mumkinligini ta'kidlaydi. O'zbekiston sharoitida esa, korxonalar ko'pincha qisqa muddatli likvidlik ko'rsatkichlariga ortiqcha e'tibor berib, uzoq muddatli kapital strukturasini optimallashtirishga yetarli ahamiyat bermaydilar.

Moliyaviy samaradorlikka ta'sir qiluvchi omillar ikki asosiy guruhga bo'linadi: **ichki** va **tashqi**.

- **Ichki omillar** – ishlab chiqarish quvvatlarining yuklanish darajasi, xarajatlarni boshqarish sifati, texnologik yangilanishlar, xodimlarning malakasi va boshqaruv tizimining samaradorligi.

- **Tashqi omillar** – makroiqtisodiy barqarorlik, soliq va bojxona siyosati, xalqaro bozor kon'yunkturasi, xomashyo narxlarining o'zgarishi, transport va logistika infratuzilmasi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, korxonalar moliyaviy samaradorlikni oshirish uchun faqat ichki jarayonlarni optimallashtirish bilan cheklanmasdan, tashqi risklarni ham boshqarish strategiyasini ishlab chiqishlari lozim.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida sanoat korxonalari moliyaviy samaradorlikni baholashda ESG (Environmental, Social, Governance) ko'rsatkichlarini ham moliyaviy tahlilga integratsiya qilmoqda. AQShda esa "balanced scorecard" metodologiyasi orqali moliyaviy natijalar bilan bir qatorda innovatsion faoliyat va mijozlar qoniqish darajasi ham hisobga olinadi. O'zbekistonda bunday kompleks baholash tizimlari endigina joriy etilmoqda, bu esa milliy sanoat korxonalariga uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlashda qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi.

Tadqiqot natijalari quyidagi amaliy tavsiyalarni shakllantirish imkonini berdi:

- Moliyaviy tahlil jarayonida klassik rentabellik ko'rsatkichlari bilan bir qatorda likvidlik, moliyaviy barqarorlik va pul oqimlari dinamikasini baholash.
- Ichki boshqaruvda risk-menejment tizimlarini keng joriy etish.
- Davlat siyosati darajasida innovatsion faoliyatni rag'batlantirish va sanoat korxonalarining kapital bozoriga kirishini yengillashtirish.

Nazariy nuqtai nazardan esa, ushbu tadqiqot O'zbekiston sanoat korxonalarida moliyaviy samaradorlikni kompleks baholash metodologiyasini takomillashtirish bo'yicha yangi ilmiy yondashuvlarni taklif etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot sanoat korxonalarining moliyaviy samaradorligini baholashda zamonaviy yondashuvlar va metodologiyalarni chuqur tahlil qilishga qaratildi. Olingan natijalar asosida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. **Moliyaviy samaradorlik — strategik boshqaruvning markaziy elementi.** Korxonaning bozordagi raqobatbardoshligini ta'minlash, investitsiyalarni jalb qilish va uzoq muddatli barqaror rivojlanishga erishish uchun moliyaviy ko'rsatkichlarni doimiy ravishda monitoring qilish zarur.
2. **Ichki va tashqi omillar o'zaro bog'liq.** Ichki boshqaruv tizimlari, xarajatlar nazorati, texnologik yangilanishlar tashqi makroiqtisodiy sharoitlar bilan uyg'unlashganda maksimal samaradorlikka erishish mumkin. Masalan, eksportga yo'naltirilgan korxonalar xalqaro talab va narxlar o'zgarishidan bevosita ta'sirlanadi.
3. **Rentabellik ko'rsatkichlari yetakchi indikator sifatida.** Aktivlar rentabelligi (ROA), kapital rentabelligi (ROE) va sof foyda marjasi sanoat korxonalarining umumiy samaradorligini baholashda eng muhim ko'rsatkichlar hisoblanadi. Shu bilan birga, likvidlik va moliyaviy barqarorlik darajasini baholash ham zarur.

4. **Innovatsion faoliyatning ahamiyati ortmoqda.** Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, texnologik yangiliklarni joriy etgan korxonalar moliyaviy samaradorlik bo'yicha yuqori natijalarga erishadi. O'zbekistonda esa bu jarayon davlat tomonidan rag'batlantirilayotgan bo'lsa-da, hali yetarli darajada keng yoyilmagan.

5. **Kompleks baholash tizimlarini joriy etish zarur.** Faqat moliyaviy natijalar bilan cheklanmasdan, ESG (Environmental, Social, Governance) ko'rsatkichlari, mijozlar qoniqish darajasi va innovatsion salohiyat ham tahlilga qo'shilishi lozim.

Umuman olganda, sanoat korxonalarida moliyaviy samaradorlikni oshirish uchun ichki jarayonlarni optimallashtirish, tashqi risklarni boshqarish, zamonaviy tahlil uslublaridan foydalanish va xalqaro tajribani integratsiya qilish muhimdir. Ushbu tavsiyalar amaliyotga tatbiq etilsa, O'zbekiston sanoat tarmog'i raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

References

1. OECD. Productivity and Growth in Industrial Sectors. – Paris: OECD Publishing, 2021. – 156 p.
2. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlari to'plami. – Toshkent: 2023.
3. Islomov, B. Sanoat korxonalarida moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligi. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2022. – №3. – B. 45–52.
4. Mirziyoyev, Sh. M. Oliy Majlisga Murojaatnoma. 27-dekabr 2024-yil. – Toshkent: O'zbekiston, 2024.
5. Miller, D. Financial Ratios and Corporate Performance. – New York: McGraw-Hill, 2019. – 220 p.
6. Porter, M. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – New York: Free Press, 2008. – 557 p.
7. Brigham, E. F., Houston, J. F. Fundamentals of Financial Management. – 15th ed. – Boston: Cengage Learning, 2019. – 864 p.
8. Van Horne, J. C. Financial Management and Policy. – 12th ed. – New York: Pearson, 2017. – 768 p.
9. Abdurahmonov, X. Korxona moliyaviy samaradorligini baholashning statistik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 210 b.
10. Yusupov, M. Moliyaviy tahlil va boshqaruv qarorlarini qabul qilish. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2019. – 185 b.
11. Karimova, N. Korxona faoliyatida moliyaviy samaradorlikni baholash modellari. // Moliyaviy tahlil jurnali. – 2021. – №2. – B. 60–68.
12. World Bank. Industrial Competitiveness in Emerging Economies. – Washington, D.C.: World Bank Group, 2022. – 140 p.
13. IMF. Financial Sector Assessment for Emerging Markets. – Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2022. – 128 p.
14. Sharipov B.B., Tursunov B.O. Sanoat korxonalarida moliyaviy samaradorlikni baholash usullari // *Iqtisod va moliya*. – 2023. – №5. – B. 45–58.

-
15. Murodov Sh.R., Qodirova M.K. Moliyaviy tahlil asoslari. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2021. – 312 b.
 16. Zaytsev A.A. Finansovyy analiz predpriyatiya. – Moskva: INFRA-M, 2020. – 415 s.
 17. Denga Zh. Upravlenie finansovoy ustoychivostyu predpriyatiya. – Moskva: Finansy i statistika, 2019. – 278 s.